

هما سعادت‌مند
h.saadatmand@shahraranews.ir

پیچیدن صدای زنگ شتران و عطر دارچین هندی در باد، زنان نشسته بر کجاوه باقبای اطلس رنگی بر تن، جعبه زربافت‌های چینی در بار و سفر که آدمی را به آرامش کویر می‌کشاند تا در سایه‌سار کاروان‌سرابی خشتی، غبار از راه‌های رفته‌پاک کند. این‌ها تصویرهایی است که بسیاری از ما آن را با بخش مستند جاده ابریشم در دهه ۷۰ به‌خاطر داریم، جاده‌ای که روزگاری نبض بازرگانی جهان در آن گرم می‌زده و بخشی از آن از دل جاده‌های خراسان می‌گذشته است. خراسانی که کاروان‌سراهایی برای اطراق داشته و جان‌پناهی امن برای کاروانیان بوده است. این بناها که تا هنوز هم به یادگار مانده‌اند، پیشینه و زمانه‌شان به دوران پیش از تاریخ بازمی‌گردد، اما دوران اوج خود را با صفویان تجربه می‌کنند. ما در تاریخ این دوره با پدیده‌ای به‌عنوان «نهضت کاروان‌سراسازی» روبه‌رو هستیم که سنگ‌بنای آن را شاه‌عباس صفوی (۱۷بهمن ۹۴۹-۷دی ۱۰۰۷خورشیدی) بنیان نهاده است و همین امر سبب رونق تجارت، اقتصاد و در نتیجه توسعه و آبادانی شهر مشهد می‌شود.

● ایجاد زیرساخت‌های برای رونق راه‌ها

دوران تاج‌داری صفویان بر ایران، دورانی است که آرامشی چند سده‌ای را به‌دنبال دارد و همین امر هم سبب رونق روابط تجاری می‌شود. درواقع بالندگی اقتصاد پولی و تجارت سبب می‌شود شاه‌عباس برای بهتر کردن زیرساخت‌های تجاری، نخست به ساخت پل‌ها و کاروان‌سراهایی دست بزند که بر سر راه‌های اصلی قرار داشته‌اند. با اشاره به این آرامش حاصل شده می‌گوید:

پس از پراکندگی و بی‌نظمی‌هایی که در دوره تیموریان به وجود آمده بود، روی کار آمدن نخستین سلسله ایرانی توانست اوضاع را دگرگون کند و به ایران پریشان آن روزگار سامانی بدهد تا با ۲۲ ابرقدرت آن دوران، یعنی ازبک‌ها در شرق و عثمانی‌ها در غرب، مقابله

پیشینه کاروان‌سراها در ایران

رباط‌ها تاریخ ندارند

به گفته دکترلیاف خانیکی، نخستین گزارش درباره کاروان‌سراهای ایرانی در تاریخ هردوت آمده که از آن‌ها به‌عنوان «میهمان‌خانه» نام برده شده است. برای همین بسیاری پیشینه کاروان‌سراها را به دوره هخامنشیان نسبت می‌دهند، اما این چندان درست نیست، زیرا اگر بپذیریم که راه ابریشم در دوره پیش‌ازتاریخ هم وجود داشته که درست است، پس یک مسافر نمی‌توانسته است بدون اینکه مکان و مأمنی در بین راه وجود داشته باشد، خودش را از چین به بین‌النهرین یا نقاط دیگر برساند. حتما باید یک فضای بسته‌ای وجود می‌داشته، ولی تاکنون کسی کهن‌تر از دوره هخامنشیان آثاری از کاروان‌سرا ندیده و همه این‌ها حدس و فرضیه است.

میزبانان خشتی تاریخ

گذری برپیشینه ساخت کاروان‌سراها در دوره شاه‌عباس صفوی و نقش آن در رونق اقتصادی و توسعه شهر مشهد

کنند. همچنین رسمی کردن مذهب شیعه از سوی صفویان موجب یکپارچگی، اتحاد و در نتیجه قدرت گرفتن کشور شد. این قدرت نیز بر وسعت ایران افزود و استقلال و رونق اقتصادی را برای آن به ارمغان آورد.

● **مشهد و توسعه راه‌های تجاری و زبارتی** به گفته این باستان‌شناس، از عوامل این رونق، رواج تجارت دریایی و زمینی بود. بنادر مهمی از جمله بندر گمبرون در این دوره رونق گرفتند و راه‌های زمینی توسعه یافتند. دراین میان علاقه شاهان صفوی به ائمه اطهار^(ع) سبب شد به مشهد و راه‌های رسیدن به آن توجه شود، اما ساخت راه‌های هموار برای کاروان‌های زیارتی و تجارتی به‌تنهایی کافی نبود و سهولت سفر، زیرساخت‌ها و تأسیساتی را می‌طلبد که یکی از آنان کاروان‌سراها بود.

کاروان‌سراها، ایستگاه‌هایی بودند که اطراق در آن‌ها رنج سفر را در راه‌های طولانی می‌کاست و رمقی دوباره برای ادامه ایجاد می‌کرد. این نیاز باعث شد در این دوره همت و جدیت بسیاری برای ساخت کاروان‌سراها شکل بگیرد. هدفی که به نهضتی با عنوان کاروان‌سراسازی تبدیل شد.

● ۹۹۹ بنا بسازا

ساختن این بناها در دورانی که راه مناسب و امکانات کافی برای این کار وجود نداشت، پروژه‌ای بزرگ بوده، ازاین‌رو سبب رواج روایت‌ها و حکایت‌هایی پیرامون خود شده است. در یکی از این حکایت‌ها آمده که شاه‌عباس قصد داشته است ۱۰۰۰ کاروان‌سرا در راه‌های ایران بسازد، اما وقتی با شیخ‌بهای مشورت می‌کند، او می‌گوید: «۹۹۹ بنا بساز»، دلیل هم این بوده که ۱۰۰۰ عدد زندی است و همه افراد از سر عادت برای توصیف کارهای بزرگ از آن استفاده می‌کنند، اما وقتی تعداد به یکی کمتر از این مقدار می‌رسد، ناخودآگاه موجب می‌شود تا افراد درباره علت آن فکر کنند و بیشتر به‌سختی کارپی ببرند. براین اساس، برخی می‌گویند شاه‌عباس ۹۹۹ کاروان‌سرا ساخته است. دکتر لیاف‌خانیکی این روایت را یک افسانه و اغراق می‌داند، ولی تأکید می‌کند که تعداد کاروان‌سراهای دوره شاه‌عباسی بسیار زیاد بوده است؛ بیشتر این کاروان‌سراها در راهی تا مشهد، که مسیر

در دوره صفوی از تهران تا مشهد حدود ۱۳ کاروان‌سرا وجود داشته که شامل ایوان کی، به‌دشت، کاروان‌سرای سمنان، ده‌نمک، میان‌دشت، عباس‌آباد، مزینان، شاه‌عباسی سبزوآر، زعفرانیه، شاه‌عباسی نیشابور، قدمگاه، دیزباد پایین و طرق می‌شده است. این روزها در خراسان حدود ۱۰۰ کاروان‌سرا از دوره‌های مختلف تاریخی باقی مانده که شاخص‌ترین آن‌ها به شرح زیر است.

نام: رباط شرف

مکان: ۴۵ کیلومتری سرخس

قدمت: دوره سلجوقی

طبق مدارک و متون تاریخی، بانی بنای کنونی «شرف‌الدین ابوطاهر بن سعدالدین علی القمی» است که مدتی حکومت مرو و سرانجام صدارت سلطان سنجر را برعهده داشت. باتوجه‌به کتیبه موجود، بنای رباط به

بانک‌ملی هم قنادی اتحاد. بعد می‌آمدیم جلوتر، روبه‌روی باغ‌ملی می‌شد قنادی می‌نا. این قنادی، هم سالن زمستانی داشت و هم تابستان با بالایی تراسش بستنی سرو می‌کرد. می‌گفتند خیلی قبل‌ها در خود باغ‌ملی، یعنی در سالن باغ‌ملی هم تابستان‌ها بستنی سرو می‌شده است. بگذریم. این خیابان را همین‌طور دست راست که می‌آمدیم، می‌رسیدیم به کافه چمن. روبه‌روی این کافه، قنادی لاله‌راز بود. از سه‌راه خسروی که روبه‌رویش چهارطبقه بود و حالا شده است خیابان مدرس، رد می‌شدیم و می‌آمدیم نرسیده به ایستگاه سراپ، که آن طرفش مغازه آق علی عطار است. در آنجا قنادی ای‌بود به‌نام قنادی حافظ. «قنادی حافظ» با همه قنادی‌های مشهد رقابت می‌کرد. صاحب این قنادی ۲ پسر داشت که یکی از این‌ها من در تربیت معلم هم کلاسی بود. به همین بهانه من هم

جاده قدیم ابریشم نیز بوده است، ساخته

● **آغوشی که به روی کاروان باز می‌شد**

این کارشناس در ادامه به شرح معماری کاروان‌سراهای دوره صفوی می‌پردازد: هر کاروان‌سرابی ابتدا یک پیشخوان یا ورودی داشته است. این ورودی، شامل ۲ بازوبوده که جلوتر از خط دیواره کاروان سرا قرار می‌گرفته و برخی آن را نماد آغوش باز کردن کاروان‌سرا برای مسافران و زائران می‌دانند.

دوره و درواقع یک هشت‌ضلعی است. آن‌طور که این باستان‌شناس توضیح می‌دهد، در ۲ طرف این هشتی، ۲ اتاق هم قرار داشته که یکی برای استفاده سرایدار کاروان‌سرا بوده و دیگری هم‌کوبه و فروشگاه‌های آمروزی را داشته است. معمولاً در بالای هشتی‌ها که طبقه دوم کاروان‌سرا محسوب می‌شده نیز شاه‌نشین قرار داشته است. شاه‌نشین‌ها اتاق‌هایی بزرگ ویژه رئیس کاروان، رئیس‌التجار یا اشراف و شخصیت‌های عالی‌قدر حاضر در کاروان بوده است. همچنین داخل کاروان‌سرا یک میان‌سرا بوده که دور تا دور آن حجره‌ها و قفقه‌ها قرار داشتند و محل اقامت مسافران و خانواده‌شان بوده‌اند.

● **معماری و ویژگی کاروان‌سراهای دوره صفوی**

خراسان و کاروان‌سراهای برجامانده

سال ۵۴۹ قمری در زمان سلطان سنجر سلجوقی با مصالح آجر و گچ ساخته شده است و بی‌شک یکی از شاهکارهای هنر ایرانی به‌شمار می‌رود.

نام: رباط سنگ‌بست

مکان: روستای سنگ‌بست فریمان در ۲۸ کیلومتری مشهد

قدمت: دوره تیموری

رباط سنگ‌بست با نقشه مستطیل دارای برج‌های دیده‌بانی و نگهبانی است. سر در ورودی این بنا شباهتی بسیار با کاروان‌سرای مهیار در اصفهان دارد. فضای داخلی رباط در حیاط مرکزی مشتمل بر حجره‌ها و اتاق‌های ویژه اقامت کاروانیان و اصطلب است.

حکایت شیرین قنادی‌ای در مشهد که یک تنه می‌خواست با همه دریفتد

نبرد سرخ‌پوستی وسط ایستگاه سراپ!

گاهی می‌رفتم به مغازه‌شان و کارشان را می‌دیدم. این‌ها سعی می‌کردند اجناس را به قیمت نازلی بخرند و دست‌آخر قیمتی مشتری پسند بدهند.

به‌عنوان مثال آن‌زمان شیرینی خوب ۴ تومان تا ۴ تومان ۵ زار بود، ولی این‌ها می‌دادند ۳ تومان و هفت‌هشت زار. برای همین هم خیلی مشتری داشت. از همه‌جای مشهد می‌آمدند و از این‌ها شیرینی می‌خریدند. یادم هست بعد از مدتی قنادی‌ها آمدند و علیه این‌ها به اتحادیه شکایت کردند. این پسر خودش برای من تعریف می‌کرد که «ما یک روز رفتم در اتحادیه دور یک میزی نشستیم و صحبت کردیم. رئیس اتحادیه گفت: «چرا ارزون می‌دید؟ باعث می‌شه که این‌ا ضرر کنن. گفتم اقاماضری نمی‌کنیم که استفاده هم می‌کنیم. مگه روغن کیلویی چند می‌خریم؟ شکر کیلویی چند می‌خریم؟» خلاصه حساب کرده بودند

کاروان‌سرای سنگ‌بست ۳۸ کیلومتری مشهد

به گفته لیاف خانیکی، معمولاً کاروان‌سراهای دوره صفویه چهار ایوانی ساخته می‌شدند که این ایوان‌ها هم به‌نوعی محل اقامت اعیان و اشراف بودند. در ۴ گوشه کاروان‌سرا هم به‌اصطلاح معماری پنج‌وجود داشته که صحن را به ۸ ضلع تقسیم می‌کرده است. اضلاع و گوشه‌های این صحن هشت‌ضلعی کوتاه بوده و به یک در راه داشته است.

گویا در گذشته مقابل این در سکویی می‌ساختند که «بارانداز» نام داشته است. وقتی کاروانی می‌رسیده، ابتدا بار خود را روی این سکو پیاده می‌کرده و سپس از ۲ سمت این در که به سالن‌های بزرگی در پشت حجره‌ها وصل می‌شده است، اسب و استر و مال را به درون «مال‌بندها» یا طولیه‌ها هدایت می‌کرده‌اند. این مال‌بندها هم سکو و بخش‌هایی داشتند که مخصوص خرکچی یا قارچی‌ها بوده است.

● **هر کاروان‌سرا یک واحد کامل اقامتی بود**

این کارشناس در ادامه با بیان اینکه کاروان‌سراها جزئیات بسیاری داشته‌اند، این بناها را یک واحد کامل اقامتی توصیف می‌کند که همه ابزار کاربردی مسافران را در خود داشته و نیاز مسافران آن روزگار را بر طرف می‌کرده است. برای همین ساختن

نام: رباط شاه‌عباسی

مکان: نیشابور

قدمت: عصر صفوی

یک حیاط مرکزی دارد و ۲۴ حجره در گرداگرد آن به چشم می‌خورد. در قسمت پشت حجره‌ها اصطبل‌هایی ساخته شده است که چهارپایان و احشام در آنجا نگهداری می‌شده‌اند. در گذشته در قسمت جلو کاروان‌سرا آب‌انباری وجود داشته که دارای ۲ یادگیر بوده اما امروز اثری از این آب‌انبار وجود ندارد. کاروان‌سرای شاه‌عباسی نیشابور در دوره قاجار مدتی محل نگهداری یتیمان و یتیمان بوده و در دوره پهلوی هم به پیادگان نظامی ژاندارمری تبدیل شده بوده است تا اینکه در نهایت در سال ۱۳۶۷ در اختیار میراث فرهنگی قرار گرفت و بعد از چند سال بازسازی در سال ۱۳۷۴ به‌عنوان مجموعه فرهنگی و موزه فعالیت خود را آغاز می‌کند.

شکست‌ناپذیر. حالا این یک معنی مجازی هم داشت. به این معنی که این قنادی با همه قنادی‌ها جنگ و شکست دارد و همه خواسته‌اند این‌را زمین‌برزند، ولی این قنادی آن‌طور که در خاطرم هست، بعد از مدتی که صاحب این مغازه فوت کرد، پسرش مدتی کار پدر را ادامه داد، ولی چون خیلی ذوق سینما داشت و به کار سینما پرداخت، چندتایی هم فیلم‌فارسی در تهران بازی کرد و در نتیجه دکان پدری‌شان تعطیل شد.

پی‌نوشت:

۱: بلکی، نوعی شیرینی همراه با خامه که پسند جوان‌ترها و سینما‌روهای خیابان ارگ بود. ۲: برتون استیون یا «برت لنکستر» (۱۹۱۳ تا ۱۹۹۴)، بازیگر و تهیه‌کننده معروف آمریکایی، که در دهه‌های ۵۰، ۶۰ و ۷۰ میلادی از بهترین بازیگران هالیوود بود. او را به‌عنوان یکی از ستارگان زائر وسترن در سینمای آمریکا می‌شناسند. هیکل درشت و چهره خاص و قدرت او در حرکات اکروباتیک، باعث شد که حدود ۴۰ سال یک سوپرستار باقی بماند.

شهریار

روزنامه شهرامید وزندگی

۵شنبه ۱۶ بهمن ۱۳۹۹ ۱۳۹۹ بهمن ۱۳۹۹ ۱۳۹۹ بهمن ۱۳۹۹

SHAHRARANEWS.IR

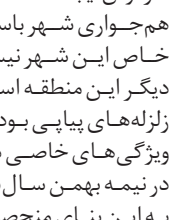
تاریخ و هویت

تاریخ و هویت

هشت‌ضلعی بی‌همتای مدرسه علیا

شهر فردوس کنونی از سال ۱۳۰۸ به این نام خوانده می‌شود، پیش از این، نام آن «تون» بود و پیش‌تر از آن هم که غارت شود و زلزله‌ها از آوازه‌اش کم کند، جزو شهرهای آباد خراسان بود.

متأسفانه زلزله سال ۱۳۴۷ بخش بزرگی از شهر قدیمی را خراب کرد و در کنار آن ویرانی‌ها، شهر جدید

هادی دحیق

● **مدرسه و مسیری که دیگر نیست**

مسیر دسترسی به مدرسه علیا تقریباً با خاک یکسان شده است، ولی بنای سرپایی که از دور خودنمایی می‌کند، طاقی جناقی است که به‌احتمال بقایای راسته‌بازار شهر تاریخی تون بوده است.

پس از آن تا چشم کار می‌کند خرابه و در افق‌های دورتر بناهای سالم‌تر مسجد جامع و... است. کمی پس از عبور از زیر طاق، ورودی بنایی به‌نسبت بزرگ جلوه‌گری می‌کند، نمایی که هرگز تصویر پلان داخلش را لو نمی‌دهد و تداعی نمی‌کند. عرض نما هم بزرگ‌تر از بناست و انگار قرار است مخاطبش را با چیزی غیرمنظره روبه‌رو کند.

● **یادگاری از عصر صفوی**

روی تابلو معرفی ورودی بنا، عنوان مدرسه علیا و تاریخ ساخت آن اواخر دوره صفوی و پلاتش چهار ایوانی یاد شده است. بنا به‌قاعده مدارس این دوره، منتظر یک بنای چهارگوش چهارایوانی و شاید با تزیینات کاشی‌های لاجوردی هستیم، ولی از نمایی آجری یکدست می‌فهمیم که نباید انتظار کاشی‌کاری داشت، بلکه نهایت تزیینات بنا باید با همین آجرکاری‌ها و گچ‌کاری‌ها باشد، یعنی تزیینات معمول همان دوران.

طاق بلند ورودی بنا ۱۲ متر است و قاب‌بندی‌های اطرافش که همگی تداعی همان طاق اصلی است، آدم را پیش می‌خواند. ۲ طرف ورودی ۲ سکو برای نشیمن تعبیه شده است که آجرکاری خفته‌راسته‌ان چشم‌نواز است. از طاق ورودی اصلی که به هشتی بنا وارد می‌شویم، در ۲ طرف آن فضایی است که افراد را به ۲ کنبه‌خانه در چپ و راست هشتی هدایت می‌کند، گنبدخانه‌هایی که یکی مسجد و دیگری فضای مدرسه بوده است و تزیینات زیادش، چشم بیننده را تا آسمانه و سقف بنا می‌کشد. دوباره به هشتی برمی‌گردیم و محو مرقنس‌های زیبای آن تا از راه‌روهایی به حیاط اصلی بنا منتقل شویم.

● **شگفتی‌های مدرسه علیا**

شگفتی مدرسه علیا همین جاست، در حیاط مدرسه، فضای کوچکی با تکرار پلان هشت‌ضلعی که به‌شکل زیبایی با چهارایوان و طاق‌های فراوان، بوی قدمت و کهنگی می‌دهد و گودال باغچه هشت‌ضلعی میانه حیاط که هنوز مسیرهای گذر آب از میان آن، ناخودآگاه صدای پرشور عبور آب را به ذهن می‌آورد. تزیینات آجری در جای‌جای بنا نمایان است و نقش زیبایی نیز به نمای حیاط داده است.

گودال باغچه ۴مسیر ورودی دارد که هرکدام با چند پله به هشت‌ضلعی میانی می‌رسد. داخل این فضا نیز مانند دورتادور حیاط، حجره‌های ایجاد شده است که به‌احتمال باید محل اقامت طلاب بوده باشد. قدم‌زدن در این فضا مثل سفر کوتاهی در تاریخ است، تاریخ مدرسه علمیه‌ای که تا پیش از زلزله سال ۱۳۴۷ برپا بوده است و میرعلی بیگ، بنیادگذار بنا، درآمد بخشی از حجره‌های بازار را وقف مدرسه علیا کرده بود.

● **گودال باغچه و شباهت‌هایش**

درنهایت، معماری گودال باغچه در بناهای زیادی در یزد و اصفهان یافت می‌شود، ولی مدرسه هم‌دوره آن، یعنی آقابزرگ کاشان، با پلاتی مستطیلی و فضایی بزرگ‌تر از مدرسه علیا، نمونه بارز این نوع است. هرچند در ظاهر امر معماری مدرسه علیا و هشت‌ضلعی بی‌همتایش، ویژگی خاصی به آن داده است که در کمتر بنایی از این دوران می‌توان جمع آن‌ها را یافت.

